

VRCHOVNÝ STALINISMUS, 1945–1953

VNITŘNÍ POLITIKA

Válka povznesla Stalinovu osobnost do nových výšin. Vyhříval se na výsluní odrazu slávy vojenských úspěchů. Za léta, jež oddělovala rok 1945 a jeho úmrtí 5. března 1953, dosáhnul kult jeho osobnosti ohromujících výšin. Stal se pravým charismatickým vůdcem. Nádech tajemna byl kolem něj vždy. Vnitrostátním cestám nikdy moc nedal a Chruščov měl za to, že zemi a zemědělství znal jen z filmů, které byly samozřejmě úmyslně vyretušovány. Stalin také šetřil svými vstoupeními na veřejnosti. V předtelevizní éře jej většina občanů znala jen z novinových fotografií. Filmy, v nichž vystupoval, jej prezentovaly v hrdinských barvách a bez jizev po neštovicích na obličeji. Jako vzrůstem malý člověk – měřil jen asi 1 m 60 cm – se touto skutečností silně trápil a portréty a filmy úmyslně vyvolávají dojem, že byl mnohem vyšší.

Stalin si po vítězství pospil, aby zrušil klíčové instituce, které vybojovaly válku, a tedy tří-
maly velkou moc. Státní komise obrany (DKO) byla rozpuštěna 4. září 1945 a její funkce byly

Orgbjuro:

Organizační byro komunistické strany; zabývalo se všemi záležitostmi organizační a administrativní povahy, domácími i zahraničními, vyjma takových, které byly považovány za natolik důležité, aby byly postoupeny politbyru; zrušeno roku 1952.

rozděleny mezi různé komisariáty. Demobilizace začala v červnu 1945 a strana odstartovala kampaň ke zvýšení ideologické úrovně svých členů (McCauley, 1993: 178). To mělo zvláštní důležitost, neboť mnoho členů bylo přijato na bojišti. Jelikož většina vojáků byla z venkova, bylo jejich vzdělání skromné. Funkce vojenských velitelů byly rovněž sníženy. Maršál Žukov opustil Německo směrem do Oděského vojenského okruhu a přišel o své postavení v ÚV. Další vysoce postavení důstojníci jej následovali do méně významných funkcí. Od konce války do Stalinovy smrti téměř nedocházelo k povyšování do vyšších hodností.

Vyšší stranické kruhy začaly žít novým životem. Od prosince 1945 se politbyro začalo scházet jednou za 14 dní. ÚV se sešel v březnu 1946 a zvolil nové politbyro, sekretariát a orgbyro.

Nedlouho poté politbyro v srpnu 1946 rozhodlo, že orgbyro má dohlížet na všechny stranické záležitosti a scházet se nejméně jednou týdně. To vše ale neznamená, že by nejvyšším orgánům strany byla opět svěřena pravomoc, která jim náležela ve 20. letech. Stalin byl formálně pouze tajemníkem ÚV, ale ve skutečnosti měl stále v rukou opratě moci. S postupem času se četnost jednání zvyšovala. Strana dávala přednost rozkvětu ideologie marxizmu-leninizmu, ale Stalin ji brzdil, neboť neexistovala záruka, že ji lze plně udržet pod kontrolou. Ideologie byla pro Stalina důležitá, ale pouze jako něco, co bylo shora nadekretováno.

Válečné zkušenosti lidi změnily, zejména pak ty, kteří sloužili na frontě. Stali se asertivnějšími – to je velmi zjevné v táborech, kde docházelo k mnoha konfrontacím a konfliktům – a neměli už chuť zůstat pasivní. Zatímco předválečná kultura byla ovlivněna občanskou válkou, kultura po roce 1945 byla nesmazatelně poznamenána titánským bojem proti Německu. Veteráni byli hrdí na svůj příspěvek k vítězství a to jim dávalo morální sebedůvěru k boji s byrokraty a k vyžadování svých nároků. Tato osobní asertivita je jedním z důvodů k divokým útokům Ždanova na cizí kulturu a vlivy. Zahraniční zkušenosti a praxe měly být z diskusí vyloučeny.

Interpretace Stalinových myšlenek byla obzvláště obtížná, protože toho nikdy moc nenamluvil. V jeho sebraných spisech jsou za rok 1947 pouze tři položky a za rok 1949 dvě. Redakční úvodníky *Pravdy* vyzývaly, aby se vše činilo ve stalinském duchu, a prohlašovaly, že je nezbytný stalinský přístup k práci, ale to nebylo nikomu moc platné, když měl někdo třeba opravovat kombajny. Pracovník, který přišel na technické řešení problému, byl oceněn za to, že prokázal stalinskou iniciativu.

Američané si mysleli, že válka SSSR hluboce změnila. Kominternu byla v květnu 1943 rozpuštěna a to mnohé vedlo k myšlence, že Moskva dává revoluci nízkou prioritu. Ve skutečnosti SSSR už Kominternu nepotřeboval, protože mohl koordinovat komunistickou politiku ze sekretariátu ÚV. Washington toužil po stabilním světovém pořádku s velmocemi táhnoucími za jeden provaz odvážného nového světa. Potenciální sporná místa bylo možné odstranit vzájemnou dohodou a žádná mocnost neměla sobecky využívat mezinárodní napětí ke svému vlastnímu prospěchu. V americké státní správě bylo mnoho idealistů, kteří věřili, že učiní-li se dostatečné ústupky, Moskva uvidí, že se věci změnily, a bude hrát hru podle amerických pravidel. Stalin se nikdy nedonutil k tomu, aby uvěřil, že tato nabídka byla pravdivá. Patrně kdyby byl míček na druhé straně dvorce a kdyby měl atomový monopol SSSR, vymáčkal by Stalin z Washingtonu tolik ústupků, kolik by jen mohl. Dosud měl ale obavy, že americké návrhy jsou past, neboť USA byly o tolik silnější než SSSR, že nikomu žádné ústupky nabízet nepotřebovaly. V tom byl Stalin mnohem méně vnímavý, než například Maxim Litvinov, bývalý ministr zahraničí, který dával přednost mnohem pozitivnějšímu přístupu k USA.

Pokud by se Stalin rozhodl, že vyjde Američanům na půl cesty vstříc, znamenalo by to demontáž části stalinského systému. Americké technologie, kapitál, myšlenky, kultura a politické hodnoty by pronikly do Sovětského svazu a uvolnily by pevnou hierarchickou strukturu,

kteřá byla pro stalinismus zásadní. Sovětský vůdce byl pesimistický ohledně schopnosti SSSR odolávat americkému přílivu. Počátky studené války jsou složité, ale zásadní důležitost má skutečnost, že se Sovětský svaz cítil vůči USA méněcenný. Jestliže se SSSR nemohl rovnat Spojeným státům, pak se o to méně mohl rovnat USA spolu s jeho spojenci. Moskva si to nikdy nemohla připustit ani sama před sebou, ani před světem. Bylo tedy nutné dělat dojem, že země je silná a že Amerika není ani z poloviny tak silná, jak si myslí. Prudkost slovních polemik dokazuje nervozitu Moskvy. Zahryzávaly se hluboko do americké duše, způsobovaly mnoho urážek a dále situaci jítřily. Británie ani Francie tuto rétoriku nebraly tak vážně jako Amerika. Naučily se ze svých historických zkušeností přijímat kritiku od ostatních s imperiálním, nikoli však pánovitým nadhledem.

Jednání se Sověty bylo často nevďěčným úkolem, neboť Sovětský svaz prakticky neměl zkušenosti s venkovním světem a měl málo odborníků a specialistů zběhlých v myšlení a praxi kapitalistických mocností. Sovětským vyjednávačům byla svěřena jen velmi malá pravomoc; jejich instrukce zněly trvat na tom, co Sovětský svaz už má, a pokoušet se získat další výhody. Sovětští vyjednávači se pokoušeli chápat se na jednáních iniciativy přehnanou kritikou druhé strany, kdy otevřeně napadali její dobrou víru. To jejich protistranu uvádělo do defenzivy a nutilo ji to k sebeobhajování, tedy k postavení nepříjemnému pro lidi, kteří si předem mysleli, že oni, a nikoli Sověti, jsou v silnějším postavení. SSSR k jednacímu stolu nikdy nepřišel s žádným projevem dobré vůle, neboť považoval za jisté, že protagonisté druhé strany jej chtějí pokořit a zmenšit jeho moc. Jelikož se SSSR často nacházel v postavení zaměřeném proti Francii, Velké Británii a Americe, snadno docházel k víře, že západní mocnosti jsou proti němu tajně smluveny.

Stalin nabyl určité diplomatické obratnosti. Mimořádně rychle chápal podstatu problému, ať již politického, ekonomického, či technického. Byl schopen zformulovat odpověď velmi stručně a byl mistrem taktiky. Tyto dovednosti si vypracoval v politických bojích 20. let. Jeho silnou stránkou bylo, že nikdy nedovolil, aby byly jeho úsudky ovlivněny jakýmkoli city. Měl například rád Roosevelta, ale to jej neodrazovalo od cíle, jak na něj vyžrát. Kdyby měli sovětští občané možnost volby, šli by cestou spolupráce se západními spojenci. Během války se často proslýchalo, že po vítězství bude vše lepší, a to znamenalo, že stalinský systém by se měl upravit. To však bylo v roce 1945 od Stalinových myšlenek daleko. Ten se naopak dal cestou obnovení atmosféry konce 30. let. Sovětští vojáci, kteří byli v německých zajateckých táborech, po návratu domů často pochodovali rovnou do sibiřských pracovních táborů. Stalin se obával dvou věcí: že by se do něj mohli pustit a že by sovětské obyvatelstvo mohli svými zkušenostmi nakazit. Kromě toho na 800 000 sovětských občanů sloužilo za války v německých ozbrojených silách. O každém válečném zajatci se uvažovalo tak, že nechal Sovětský svaz padnout.

Stalin objasnil cestu vpřed ve významném projevu 9. února 1946. Tvrdil, že vítězství prokázalo životnost sovětského sociálního systému a sovětského státu. Svou cenu prokázala

industrializace a bez kolektivizace by se staletá zaostalost zemědělství nepřekonala. Poté vyjmenoval hospodářské cíle nikoli na rok 1950, ale 1960. Budoucnost měla být tvrdá.

Počet členů strany narůstal pomalu a v roce 1953 byl jen o 20 % vyšší než roku 1945. Nováčky byli především a většinou vedoucí pracovníci, muži a ženy potřební k budování SSSR, inženýři, technici, příslušníci inteligence, zkušení průmysloví pracovníci a vedoucí kádry v zemědělství. Ruku v ruce s náboem nováčků postupovaly čistky. Během posledních let Stalinových života bylo ročně vyloučeno na 100 000 členů.

Intelektuálně se Sovětský svaz po válce uzavřel do sebe a zahraniční vědomosti a úspěchy byly znevažovány. Mužem, jenž tento proces vedl, byl Andrej Ždanov, který byl za strašlivého obléhání vedoucím strany v Leningradu. První útok měl být veden na literaturu. Časopis *Leningrad* byl zastaven poté, co byl obviněn z publikování materiálu, který byl „prostoupen duchem servility vůči všemu cizímu“. Poté Ždanov naval Michaila Zoščenka, předního satirika, „spodinou literárního světa“ a prohlásil, že se nemůže rozhodnout, zda Anna Achmatovová, přední básnička, je jeptiška či děvka. „Podlézání Západu“ či oceňování čehokoli cizího bylo odsuzováno.

Podobné „lěčby“ se dostalo divadlu i filmu a v zemědělství hrál Ždanovovu roli T. D. Lysenko. Tvrdě kritizována byla i filozofie.

Cílem tohoto procesu nebylo přesvědčit spisovatele, akademiky a vědce, že Ždanovovy – a tedy obecněji Stalinovy – myšlenky jsou správné, ale zastrašit je. Byl to útok na jejich myšlení. Spolu s tím šla glorifikace všeho ruského. Vše hodné objevení bylo objeveno Rusy: teorie relativity, kvantová mechanika a genetika.

Vše, čehož autory nebyli Rusové, bylo hodno jen výsměchu jako nic víc než pseudo-věda. Ruský nacionalismus se stal ještě nápadnějším, než během 30. let. Jeho synonymem byl sovětský patriotizmus a hlásal snižování hodnoty úspěchů neruských národů v rámci SSSR. Jednou skupinou občanů, která si vysloužila mnoho kritiky kvůli mezinárodní situaci, byli Židé. Židovská divadla a časopisy se rušily a židovští intelektuálové byli uvězněni. Roky 1948–1953 byly pro sovětskou židovskou obec černými léty.

Roku 1948 se také rozštěpilo světové komunistické hnutí. Jugoslávský vůdce Tito byl v červnu 1948 neslavně odvolán z komunistického Informačního byra (**Kominforma**). Kominforma byla založena v září 1947 ve Szklarske Porębě a zahrnovala významné komunistické strany v Evropě. Hlavním mluvčím na jeho zakládajícím sjezdu byl Ždanov a rozdělil svět na dva tábory, demokratický a imperialistický, přičemž státy jako Indonésie a Indie stály mimo ně. Co se týkalo Sovětského svazu, jednal Tito příliš nezávisle, přestože se považoval za loajálního stalinistu. Stalin si myslel, že Tita rychle umravní a že se pak Jugoslávie brzy vrátí na správnou cestu. To se nestalo a v sovětských očích přešla Jugoslávie do tábora nepřátel.

Ždanov v srpnu 1948 zemřel. To přineslo prospěch jeho politickému rivalovi Georgiji Malenkovi, jenž se záhy poté zapojil do obvinění a následné popravy vedoucích

Kominforma:

Informační byro komunistických stran založené roku 1947 a rozpuštěné roku 1956.

Bulganin, Nikolaj Aleksandrovič maršál (1895–1975):

Politický vůdce, jenž zastával mnohé vysoké funkce související s obranou a bezpečností. Na začátku druhé světové války bylo jeho úkolem zajistit, aby byly vojenské kruhy Stalinovi poslušné a realizoval jeho příkazy. V letech 1947–49 byl ministrem ozbrojených sil. Pak byl až do Stalinovy smrti místopředsedou vlády. Skutečnost, že Stalin nikdy nezapochyboval o jeho politických motivech, prokazuje jeho velkou politickou obratnost.

leningradských stranických a státních představitelů známé jako „leningradská aféra“. Ta propukla v červenci 1949 a stala se osudnou mj. pro M. I. Rodionova, ministerského předsedu RSFSR, a N. A. Vozněsenského, vedoucího ekonoma té doby. Proč byli všichni tito klíčoví představitelé popraveni, to zůstává stále záhadou. Jasně je, že se každý bál o svůj politický život. Došlo ke značnému počtu změn ve vrcholných stranických a státních funkcích a atmosféra byla nabitá vzájemným podezříváním a obviňováním. Lidé mizeli, na policii se hrnula udání a děsivá, klaustrofobní atmosféra 30. let byla zpátky. **N. A. Bulganin**, sovětský předseda vlády v letech 1955–1958 se jednou Chruščovovi svěřil: „Stávalo se, že člověk šel ke Stalinovi na jeho pozvání jako přítel. A když vedle Stalina seděl, nevěděl, kam jej pošlou dál, domů, či do vězení.“ Když člověka uvěznilo, bylo obvyklou reakcí, házet na něj špínu. V téže době dosahoval kult Stalinovy osobnosti nových výšin [**Dok. 20, s. 135**].

Byl-li Stalin tvrdý k mužům, byl neméně tvrdý k ženám. Milovan Djilas, prominentní jugoslávský komunista, si zapisuje rozhovor o nevhodném chování sovětských vojsk [**Dok. 21, s. 136**], který ukazuje, že Stalin neměl pochopení pro pocity obětí jejich násilností. To bylo v posledních letech Stalinova života typické pro jeho přístup k ženám, kdy za jejich vrcholné poslání považoval rození dětí. Avšak když miliony mužů bylo mrtvých, nebylo jich pro ženy dost. Změnil se proto zákon

a žaloba o určení otcovství zmizela. Muž se tedy neměl považovat za odpovědného za zrození potomků mimo manželský svazek. Literatura tohoto období zobrazuje problémy, které nastávaly, když se vojáci vraceli z aktivní služby. Ženy, které zastávaly jejich funkci, jim musely ustoupit. Žena, která se zcela oddala straně a nedbala svých dětí a manžela, byla nyní odsuzována. Muž byl pánem tvorstva a zákon a stát nikdy nebyly tak otevřené na jeho straně.

Djilas si povšiml rapidního ústupu Stalinových duševních schopností kolem roku 1948 [**Dok. 22, s. 137**]. Je-li to pravda, pak by to bylo jedním z možných vysvětlení úpadku, který v SSSR nastal mezi roky 1948 a 1953. S Židy neměl Stalin žádné slitování. Když se jeho dcera Světlana zamilovala do staršího muže, který byl náhodou Žid, označil jej Stalin za britského agenta a poslal jej do pracovního tábora v Arktidě. Je zarážející, kolik z jeho politických protivníků, které zlikvidoval, byli Židé – Trocký, Zinověv, Kameněv, Sokolnikov, Radek, abychom jmenovali alespoň některé z nich. Avšak nebyla by zcela pravda, kdybychom tvrdili, že za vrcholného stalinismu v ÚV žádní Židé nebyli. Jeho členem byl například Kaganovič.

Pro vrcholné představitele strany a vlády bylo velmi obtížné, získávat informace. Politbyro a ÚV se v letech 1947–1952 nikdy nesešly jako kompletní orgán. Stalinovou taktikou bylo svolávat malé skupinky k projednání politických otázek a ke kontrole plnění jejich realizace. Vypadá to, že XIX. sjezd strany v říjnu 1952 svolal ze své iniciativy ÚV, který se sešel v srpnu. Stalinovi nebylo dobře natolik, aby mohl přednést hlavní zprávu, a tak jej zastoupil Malenkov. Chruščov hovořil v projevu za ÚV velmi otevřeně o chování malých Stalinů po celé zemi. „Je celkem málo představitelů, kteří si myslí, že nepodléhají zákonu. Jsou dost domýšliví na to, aby si mysleli, že si mohou dělat, co se jim zachce, a tito představitelé podřizují své kontrole podniky či instituce jako své léno, kde zavádějí svůj vlastní ‚pořádek‘ a svou vlastní ‚disciplínu‘. Kdekoli, kde jsou tito byrokraté se stranickou průkazkou v kapse aktivní, existuje řada skandálních praktik tohoto druhu.“ Politbyro a orgbyro bylo zrušeno. Novým nejvyšším orgánem se stalo prezidium, které mělo více než dvojnásobek členů a **kandidátů členství** než politbyro. Velikost ÚV a sekretariátu se také zdvojnásobila. Byl tu nepříjemný dojem, že „starý pán“ připravuje nové čistky. I Molotovova žena byla ve vyhnanství a nervozita jejího manžela byla taková, že se neodvážil tuto záležitost svému vůdci přednést. S jejím upadnutím v nemilost mohla souviset skutečnost, že byla Židovka.

Kandidát členství:

a) než se osoba mohla stát členem komunistické strany, musela projít zkušebním obdobím, kdy se nazývala kandidátem; b) kandidáti ústředního výboru a politbyra se mohli účastnit schůzí, hovořit na nich, ale nemohli volit.

Nejpoplašnější zprávu z pozdní Stalinovy éry přinesla *Pravda* 13. ledna 1953. V Kremelském zdravotním středisku bylo odhaleno „lékařské spiknutí“. Většina specialistů, nevyhnutelně židovského původu, byla ve spojení s americkou židovskou organizací. Bylo řečeno, že byly v běhu plány na vyhlazení nejvyššího sovětského vedení. Lékařští vrahové byli obviněni, Ždanov byl mezi oběťmi, a bylo vyhlášeno, aby byly na podporu všech těchto obvinění shromážděny písemné důkazy, které existovaly. Ale 23. února 1953 celá kampaň ustala. Důvod byl záhy zřejmý. Stalinův život se chýlil ke konci. Během noci z 1. na 2. března jej postihnul záchvat mrtvice a 5. března 1953 zemřel. V době, kdy záchvat utrpěl, nebyl jeho osobní lékař profesor Vinogradov k dispozici. Na nohou měl železná pouta, byl ve věznicí Lubjanka a na Stalinův osobní příkaz jej pravidelně bili. Ještě téhož měsíce bylo „lékařské spiknutí“ prohlášeno za vykonstruované a přeživší lékaři byli rehabilitováni.

V letech 1948–1953 byly v pohybu miliony sovětských občanů. Kromě těch, kteří cestovali do pracovních táborů a do vyhnanství, se konaly pravidelné zátahy na bývalé vězně a vyhnance. Z právního hlediska si tyto osoby odpykaly trest a byly nevinné. Avšak jejich povolení k pobytu mohlo být zrušeno a bylo možné je přemístit. Místní orgány prostě dostaly příkaz, aby své město očistily od „podezřelých živlů“. Do této kategorie spadal každý se záznamem v trestním rejstříku, stejně jako každý, koho se chtěly orgány města zbavit. Potenciálně podezřelé osoby

musely město velmi rychle opustit, aby se vyhnuly trestu, neboť sousedé a pronajímatelé ihned hlásili každého, kdo jim byl podezřelý. Jedinou dobou vhodnou k přesunu byla noc. Rodina bývalého vězně automaticky upadla v nemilost a jeho manželka automaticky přišla o práci. Naděžda Mandelštamová píše o jedné ženě, které se podařilo udržet si práci, když zatajila své manželství. Její manžel houslista byl trvale v pohybu podél řeky Volhy a vydělával si pár rublů hodinami hry na housle. Kdykoli mohl, vracel se tajně, aby se potkal se svou manželkou, samozřejmě až po setmění. Získal takové zkušenosti v rozpoznávání politických signálů, že nikdy nebyl uvězněn. Kdyby byl Žid, téměř určitě by jej odchytili. Přemohly jej však útrapy a nedostatek péče a on onemocněl tuberkulózou. Svého syna nikdy nemohl učit hrát na housle, protože se k němu nemohl přiblížit ze strachu, aby jej chorobou nenakazil.

HOSPODÁŘSKÁ POLITIKA

Válečné materiální ztráty byly ohromné: 70 000 vesnic a 98 000 *kolchozů* bylo zcela nebo zčásti srovnáno se zemí, zničeno bylo 1 876 *sovchozů*, odvečeno bylo 17 milionů kusů dobytka a 7 milionů koní, 65 000 km železničních tratí bylo shledáno jako nepoužitelné, stejně jako polovina železničních mostů na okupovaném území. Ve městech bylo zdemolováno 1,2 milionu domů a 3,5 milionu na venkově [Dok. 19, s. 134]. Čtvrtý PLP (1946–1950) měl dokázat postavit zemi opět na nohy. V podstatě šlo o zázraky, i když uvážíme způsob, jakým byly oficiální údaje nadhodnocovány použitím cen let 1926–1927 [Dok. 7, č. 5, s. 113]. Plán státního příjmu – přibližný ekvivalent v západních statistikách používaného hromadného domácího produktu (HDP) – byl oficiálně splněn [Dok. 7, č. 1, s. 112]. Avšak zemědělství utrpělo v roce 1946 suchem, jakož i nouzí o mechanizaci a v důsledku toho se nikdy nepřiblížilo plánovaným cílům [Dok. 7, č. 11, s. 113]. Špatný stav odvětví zemědělství znamenal, že pohyb mladých mužů a žen do měst při hledání práce byl větší, než se čekalo [Dok. 7, č. 16 a 17, s. 113]. Celkové peněžní příjmy tedy byly daleko za plánem [Dok. 7, č. 18, s. 113] a reálné mzdy nerostly tak rychle, jak bylo třeba [Dok. 7, č. 19, s. 113]. Příjmy v zemědělství byly zoufale nízké a velké množství zemědělců zachránilo před hladověním vlastnictví krávy [Dok. 24, s. 139]. Avšak o co více úsilí bylo nutno věnovat kultivaci soukromého pozemku a chovu krávy, o to méně bylo času na společnou práci v *kolchozu*. To byl pro úřední orgány trvalý problém a politika pozdního stalinského období byla stále drsnější. Jak po roce 1949 stoupaly daně a povinné dodávky ze soukromých pozemků, snižovali rolníci svou produkci a počty kusů dobytka. Byly to doby, kdy bylo zoufale málo potravin a soukromé pozemky produkovaly polovinu celkové produkce zemědělství.

Nyní je příležitost podívat se blíže na stalinské plánování hospodářství [Dok. 27, s. 143]. Vyvinul se jedinečný systém, ve kterém vznikala dojem, že se realizuje hlavní nadřazený PLP. Ve skutečnosti žádný hlavní plán PLP neexistoval, spíše množství plánů nižší úrovně, které se

centrum snažilo koordinovat. Jak taky mohl existovat celkový plán, když se PLP zaváděl až po začátku období, ve kterém měl plán působit? Cíle toho, co každý podnik, každá ocelárna, každá elektrárna měly vyprodukovat, vždy vyžadovaly více, než bylo hospodářství schopno vyprodukovat. Musely tedy vzniknout četné úpravy, obvykle ve prospěch těžkého průmyslu. U továren bylo celkem normální, že dodatky k plánu dostávaly každý den. Všechny hospodářské jednotky po celé zemi byly vskutku součástí jedné velké společnosti SSSR, s. r. o. Proto měly informace klíčový význam, pokud mělo centrum – **Gosplan** a ekonomická ministerstva – přijímat racionální rozhodnutí. Mnohé chyby padaly na vrub neadekvátním informacím. Stalinský hospodářský systém byl efektivní z hlediska kontroly. Byl také velmi úspěšný v koncentraci zdrojů do klíčových odvětví, aby splnil prioritní cíle. Ale ve všech ostatních ohledech byl velmi neefektivní a nehospodárny. Udělení priority určitým produktům znamenalo narušení celého hospodářství. Pracovní kázeň úzce souvisí s produktivitou práce a zde se velký optimismus počátku 30. let ukázal jako naivní. Dělníci mohli být zastrašováním donuceni, aby se nevyhýbali práci, ale nikoli aby ze sebe soustavně vydávali to nejlepší.

Klíčovým představitelem hospodářství byl první tajemník, tedy nejvyšší stranický funkcionář *oblasti*. Čím byla *oblast* z průmyslového hlediska důležitější, tím větší byla odpovědnost jejího prvního tajemníka. Tito představitelé potřebovali technické vzdělání a většinou to byli inženýři. Za Stalina byl první tajemník *oblasti* odpovědný za vše ve svém území, a měl tedy značnou moc. Mohl dokonce přijímat technická rozhodnutí, aniž by je konzultoval s příslušným ministerstvem v Moskvě. Během války se od prvních tajemníků uralských a sibiřských oblastí tak životně důležitých pro sovětské válečné úsilí očekávalo, že budou své úsilí koordinovat, a vytvořili si úzkou spolupráci na horizontální úrovni. Pokud se jeden na místní úrovni dostal do problémů, přispěchali mu ostatní na pomoc. N. S. Patoličev, první tajemník Čeljabinské *oblasti* na Urale a pozdější ministr zahraničního obchodu, ve svých pamětech takový případ popisuje. V roce 1942 přišel příkaz podepsaný Stalinem, který propouštěl nejvyššího představitele Jihouralské železnice a předvolával jej k soudu. Patoličev byl díky svému úzkému pracovnímu vztahu s ním přesvědčen o mužově nevině. V důsledku toho telegrafoval dvěma svým kontaktům na nejvyšších místech v Moskvě a požádal je, aby u Stalina zakročili. Ti tak učinili a výsledkem bylo, že onen představitel byl prostě přeložen do nižší funkce. Patoličev nakonec zajistil jeho návrat do funkce a tento muž se později stal náměstkem předsedy Státní komise SSSR pro zahraniční vztahy. Tato událost podtrhuje některé skutečnosti stranického života v Sovětském svazu. První tajemník *oblasti* měl značnou volnost v rozhodování a kvůli

Gosplan: Státní plánovací komise Rady ministrů SSSR; odpovědná za návrhy hospodářských plánů a kontrolu jejich realizace; založena v únoru 1921; v letech 1921–1923 a 1925–1930 ji vedl G. M. Kržižanovskij; 1923–1925 A. D. Tsurupa; 1930–1934 V. V. Kujbyšev; 1934–1937 V. I. Mežlauk; 1938–1949 N. A. Vozněsenskij.

své velké odpovědnosti si potřeboval vybudovat úzké vazby s ostatními ve stejném postavení a s těmi, kdo hráli klíčovou roli při zajišťování toho, že hospodářské plány budou splněny. Takový první tajemník byl prakticky důležitější než někteří ministři. Avšak v jednání se Stalinem byl prakticky bezmocný. Patoličev při obraně tohoto propuštěného člověka riskoval, že přijde o svou práci. Když roku 1946 povýšil na místo tajemníka ÚV, zeptal se jej Stalin, koho by chtěl mít jako své asistenty. Vybral si tři ze svých tajemníků, se kterými úzce spolupracoval na Urale, neboť je znal a věřil jim. Patoličev se také obrátil na někoho, s kým spolupracoval na svém předchozím místě v Jaroslavlské oblasti. Tato epizoda jasně ilustruje, jak se mohla v Sovětském svazu vyvíjet kariéra. Pokud se představitel spojil s někým, jehož hvězda stoupala, mohl stoupat s ním. Pokud byl spojen s někým, kdo klesal dolů, musel nutně padnout s ním. Opravdu zkušený představitel byl takový, který věděl, kdy předsedlat jinam.

ZAHRA NIČNÍ POLITIKA

Sovětský svaz se v roce 1945 stal světovou mocností, ale sám tomu tak nějak nemohl uvěřit. Západní spojenci uznávali, že Moskva má legitimní bezpečnostní zájmy na svých západních hranicích, a akceptovali, že režimy, které připadly pod jeho působnost v Polsku, Československu, Maďarsku, Rumunsku a Bulharsku, nemohou být protisovětské. Neočekávali, že budou komunistické, ale předpokládali režimy, které by mohly zahrnovat komunisty, ale jejichž celkový vzhled bude více poplatný západnímu politickému myšlení než moskevskému náhledu na věc.

Klíčovou zemí, co se týká SSSR, bylo Německo. I když Moskva neutralizovala východní a jihovýchodní Evropu, nebylo by to nic platné, kdyby se Německo stalo opět nepřátelské. Sovětské úvahy o poválečném Německu sahají už do roku 1943 a v roce 1944 komise zahrnující členy Komunistické strany Německa (KPD), tehdy v exilu v Sovětském svazu, horečně vypracovávaly plány rozvoje Německa. Až v Jaltě (v únoru 1945) Stalin s jistotou věděl, že postup Rudé armády zajistí kontrolu nad částí Německa. Chování sovětských reparačních a demontážních skupin, které nepodléhaly vojákům v sovětské zóně Německa, ale přímo Moskvě, Němce rozezlo. To poškodilo budoucnost komunistů vedených Walterem Ulbrichtem a posílilo podporu sociálních demokratů (SPD). Ti chtěli, aby byly továrny a zařízení, byly zkonfiskovány Sověty – na základě toho, že ta patřily nacistickým zločincům – znárodněna a využita jako základna socialistického hospodářství. Na Postupimské konferenci v červenci až srpnu 1945 bylo dohodnuto, že Německo je třeba denacifikovat, demilitarizovat a demokratizovat a že Sovětský svaz by měl dostat obrovské reparace, byť celková částka nebyla určena. Německo bylo rozděleno na tři zóny (jejichž počet se zvýšil na čtyři poté, co se okupační mocností stala Francie) a Berlín dostal vlastní správní radu pod řízením tří (později čtyř) mocností. Hlavním nedostatkem, který tehdy nebyl jasně patrný, bylo, že Berlín ležel 180 kilometrů uvnitř sovětské zóny.

Vztahy mezi SSSR a západními spojenci byly v roce 1945 dobré. V roce 1946 se však stávaly napjatými a během roku 1947 a později už byly špatné. Bylo pro to mnoho důvodů. Od roku 1946 se začali západní spojenci obávat rozšiřování sovětské moci. Událostí, která v dubnu 1946 naznačila, že se v sovětské zóně příliv obrací, bylo nucené sloučení dvou politických stran KPD a SPD do Jednotné socialistické strany Německa (SED).

SED: Sjednocená socialistická strana Německa; vedoucí komunistická strana v Německé demokratické republice; založená v dubnu 1946.

To se událo hlavně kvůli sovětským obavám z popularity SPD. SED byla po formální stránce stranou celoněmeckou, ale ostatní mocnosti by ji ve svých zónách nepovolili. Mnozí sociální demokraté ve východním Německu a velká většina sociálních demokratů v západním Německu se stavěla proti tomuto sloučení. Člověk by si mohl myslet, že toto sloučení byla chyba, neboť vytvořilo kauzu, která mohla být využita proti Sovětskému svazu. Znamenalo také, že marxistický socializmus, ba dokonce křesťanský socializmus se v západním Německu náhle stal méně přitažlivým, a to posunulo strany doprava a vytvořilo propast, která v roce 1945 neexistovala.

Sověti ve své zóně prosadili řadu reforem, aniž by to se svými spojenci konzultovali. Jako první povolili politické strany, což bylo opět jednostranné rozhodnutí. Postupně zjišťovali, že válkou vyčerpaní západní spojenci je nejsou schopni přinutit k ústupkům, které si oni nepřejí udělat. Proto svou zónu využívali jako zkušební prostor. Byla-li v něm reforma přijatelná, pak byla pravděpodobně přijatelná i jinde ve východní a jihovýchodní Evropě.

Ve východní a jihovýchodní Evropě existovaly malé, domácí komunistické strany vedené hlavně bývalými moskevskými emigranty. Kdyby mělo jejich členstvo volnou ruku, přešly by v letech 1944–1945 k socialistické revoluci. Nicméně Moskva je až do roku 1947 držela zpátky. Počátečním sovětským cílem bylo provedení demokratických revolucí zahrnujících parlamenty a systém mnoha stran. Takticky to byl velmi vychytralý krok, neboť tyto státy byly ekonomicky velmi slabé a bylo by pro ně těžké, kdyby měly uspokojit sovětský požadavek na reparace. Kdyby se staly komunistickými státy, veškerý odpor obyvatelstva by se obrátil proti komunistům a jejich sovětským ochráncům. Stalin věděl, že domácí komunistické strany musí být očištěny od „sektářů“ a „dobrodruhů“, zkrátka od všech, kteří by neakceptovali nekriticky taktiku, kterou Moskva navrhovala. A nejen na východě sovětské komunisty zdržovali bratrské strany od pokusů o převzetí moci. Ovlivňovány byly i západní strany. Moskva považovala za rozumné, aby v době, kdy byla ve Francii a v Itálii americká vojska, nebylo zjevné, že rozdmýchávají revoluci. Tato obezřetnost trvala až do roku 1947, ale tou dobou už nejpříznivější moment k revoluci pominul. Lze se rozumně domnívat, že v roce 1945 a 1946 existovala generální direktiva pro všechny komunistické strany, aby spolupracovaly a působily v rámci parlamentního systému, ale nepokoušely se o revoluci.

Výjimkou z výše uvedeného pravidla byla Komunistická strana Číny. Tam si Mao Ce-tung prosazoval svůj vlastní záměr a když byla 1. října 1949 skutečně vyhlášena Čínská lidová republika, bylo to pro Stalina nepřijemné překvapení. Dal by přednost tomu, aby se komunisté v Pekingu chopili moci tehdy, kdy by to považoval za vhodnou. Chtěl také čínské vedení, které bylo ochotné a do písmene plnilo moskevské direktivy. Mao a jeho společníci takovými lidmi nebyli.

Úkolem Kominformy bylo dohlížet na transformaci východní a jihovýchodní Evropy v lidovědemokratické státy. Tento proces vyplňoval roky 1947–1949, během nichž různé státy postupně přijímaly sovětské politické instituce a staly se v podstatě satelity svého mocného souseda a strážce.

Západní mocnosti byly v roce 1947 znepokojeny rozšiřováním sovětské moci. Do té doby se předpokládalo, že hlavním úkolem je zadržovat obnovení síly Německa, ale v roce 1947 si Západ uvědomil, že hlavní nebezpečí představuje Sovětský svaz. Politika se tedy změnila ze zadržování Německa na zadržování SSSR. Některými z přijatých opatření byl Marshallův plán, Trumanova doktrína (slibující pomoc jakémukoli režimu ohroženému komunisty), sloučení americké a britské zóny do Bizonie a měnová reforma, která v červnu 1948 ekonomicky rozdělila Německo zavedením nové měny v západním Německu. To naopak způsobilo, že Moskva hledala způsoby, jak k sobě země východní a jihovýchodní Evropy pevněji připojit. Blokáda Berlína byla zoufalým manévrem Sovětského svazu, jak donutit západní mocnosti, aby ustoupily od své měnové reformy, ale ukázala se jako sebezničující. Blokáda zvýšila nepřátelství vůči Moskvě ve všech zónách Německa i mimo ně. V době, kdy byla blokáda v květnu 1949 uvolněna, byly západní zóny neodvratně na cestě ke vzniku Spolkové republiky Německo. Měnová reforma byla klíčovou událostí rozdělení Německa, ale berlínská blokáda přiměla mnohé odpůrce vzniku západního Německa ke změně názoru.

Vznik organizace North Atlantic Treaty Organization (NATO) v roce 1949 byl západní odezvou na uvědomění si nebezpečí od Sovětského svazu. Komunismus byl na postupu a bylo nutné jej zadržet. Kdo byl odpovědný za studenou válku? Určitou odpovědnost nesou všechny přední mocnosti. Co se týká Ruska, bylo praxí již od Petra Velikého usilovat o bezpečnost rozšiřováním pohraničních oblastí země. To bylo zčásti důsledkem toho, že neměl pevně dané západní hranice, i když toto Petr sám provedl počátkem 18. století s Persií. Sověti byli vždy velmi nervózní, pokud se měli spoléhat na dobrou vůli svých blízkých sousedů, a cítili, že aby zvýšili svou vlastní bezpečnost, musí tyto země kontrolovat kdekoli, kde to jde. Jakmile Moskva převzala sousední stát, stal se zdrojem sovětských bezpečnostních potřeb další, který byl na řadě. Jinak řečeno, nejistota Sovětského svazu byla taková, že na oběžnou dráhu kolem Sovětského svazu bylo nutné uvádět stále další a další státy. S tímto způsobem myšlení obzvláště necitlivé nepochopení pro citění malých národů, neboť předpokladem Moskvy bylo, že sovětské zájmy musí mít vždy přednost.

Sovětský svaz, který prolil krev při osvobozování východní a jihovýchodní Evropy to cítil tak, že tam má morální právo na vedoucí úlohu. Rusové hráli historicky důležitou roli v jiných slovanských státech nebo se považovali za jejich ochránce. Nedorozumění vyvstávala z toho, že západní spojenci za války vědomě upustili od polemiky se Stalinem, neboť považovali za svůj hlavní úkol porážku fašismu. Jednali ale přitom chabě a zvláště Roosevelt věnoval malou pozornost důsledkům závazků, které na sebe vzal. V Londýně a ve Washingtonu se od počátku myslelo, že po roce 1945 bude téměř jistě méně třecích ploch. Sověti cítili, že Amerika, klíčová kapitalistická mocnost (neboť Británie si nemohla dovolit jednat bez americké podpory) na různých konferencích v době války uznávala, že by východní a jihovýchodní Evropa měla připadnout do sovětské zóny vlivu. SSSR se cítil dotčený, když se z ní tuto oblast snažili Američané a Britové vymanit. Západní spojenci se naopak cítili oklamáni, neboť sliby Sovětů – například konání svobodných voleb v Polsku – nebyly splněny.

Když západní spojenci neuspěli s dosažením svých cílů politickými a diplomatickými prostředky, začaly Sovětský svaz považovat za svého protivníka, a to velmi hrozivého. Nedostatek spolehlivých informací o skutečném stavu sovětského hospodářství a vojenských sil vedl k přehnaným obavám ze sovětských záměrů a moci. Z podceňování Moskvy v roce 1945 se Washington přehoupl k přeceňování Moskvy v roce 1947 a v letech následujících. SSSR si americké záměry v roce 1945 interpretoval správně a předpokládal, že bude ušetřen útoku. To mu umožnilo demobilizovat na devět milionů mužů a podle Chruščova se stav ozbrojených sil k roku 1948 snížil na 2,8 milionu. Berlínská blokáda, vytvoření NATO a propuknutí korejské války pak vedlo k nárůstu stavu.

Sověti se domnívali, že nemohou dělat žádné velké ústupky, neboť jakmile by byla stavidla otevřena, mohlo by snadno dojít k pohromě. Stalin věděl, co by znamenalo, kdyby dal některé zemi svobodu volby, zda zůstat sovětským satelitem – odtud pramenilo jeho odhodlání trvat na tom, co bylo ve východní a jihovýchodní Evropě získáno, a získat pro Sovětský svaz postavení, z něhož by mohl být vypuzen pouze třetí světovou válkou (což bylo samozřejmě nepředstavitelné).